

ALGUNES NOTES SOBRE CENTRES TERRISSERS DESAPAREGUTS DE LES TERRES DE L'EBRE

ALGUNES NOTES SOBRE CENTRES TERRISSERS DESAPAREGUTS DE LES TERRES DE L'EBRE

ELENA ESPUNY ARASA

RESUM

En aquest treball de recerca etnològica s'ha estudiat l'activitat terrissera compresa entre el darrer terç del segle XIX i la meitat del segle XX de set poblacions de les comarques de l'Ebre català on l'ofici de canterer s'ha perdut: Benissanet, Ginestar, Horta de Sant Joan, Santa Bàrbara, Ulledecona, el Perelló i Tortosa.

Hem constatat una significativa mobilitat entre poblacions d'algunes famílies de canterers en el període estudiat. Els motius principals eren el matrimoni i l'obertura de nous mercats. Així, sembla que les poblacions amb més tradició van abastir de canterers d'altres que no comptaven amb tants obradors o no en tenien cap.

La Galera, Traiguera, Tivenys i Miravet serien les poblacions amb "excedents" de canterers que emigren cap a Santa Bàrbara, Horta de Sant Joan, el Perelló i Godall -actualment, en aquestes primeres poblacions es manté l'ofici de canterer-. Aquest transvasament d'artesans significaria l'exportació i implantació de les tècniques i tipologies formals dels terrissers d'aquestes poblacions "mare" a les segones. Un cas a part serien els canterers d'Ulledecona i els de Tortosa.

Paraules clau: terrissers, canterers, terrissa popular

RESUMEN

En este trabajo de investigación etnológica se ha estudiado la actividad ceramista entre el último tercio del siglo XIX y la mitad del siglo XX de siete poblaciones de las comarcas del Ebro catalán donde el oficio de ceramista se ha perdido: Benissanet, Ginestar, Horta de Sant Joan, Santa Bàrbara, Ulledecona, el Perelló i Tortosa.

Hemos constatado una significativa movilidad entre poblaciones de algunas familias de ceramistas en el periodo estudiado. Los motivos principales eran el matrimonio y la apertura de nuevos mercados. Así, parece que las poblaciones con más tradición abastecieron de ceramistas a otras que no contaban con tantos obradores o no tenían ninguno.

La Galera, Traiguera, Tivenys y Miravet serian las poblaciones con "excedentes" de ceramistas que emigran hacia Santa Bàrbara, Horta de Sant Joan, el Perelló i Godall -actualmente en aquellas primeras poblaciones se mantiene el oficio de ceramista- Este trasvase de artesanos significaría la exportación y implantación de las técnicas y tipologías formales de los ceramistas de estas poblaciones matrices de las segundas. Un caso aparte seran los ceramistas de Ulledecona y los de Tortosa.

Palabras clave: alfareros, ceràmica popular

ABSTRACT

In this ethnographic research we have studied the pottery production between the last third of the 19th century and the first half of the 20th century in seven villages of the Ebre Catalan region, where this craft has disappeared. We refer to the following villages: Benissanet, Ginestar, Horta de Sant Joan, Santa Bàrbara, Ulledecona, el Perelló and Tortosa.

We have observed a significant mobility among the villages of some potters' families within the period under study. The main reasons were marriage and the opening of new markets. Thus, it seems that the villages with a stronger tradition provided with potters other villages which didn't have so many potteries or didn't have any.

La Galera, Traiguera, Tivenys and Miravet would be the villages with surplus of potters who migrated to Santa Bàrbara, Horta de Sant Joan, el Perelló and Godall. Nowadays in the first group of villages this craft subsists. This transfer of craftsmen would imply the exportation and introduction of the techniques and formal typologies used by the potters from these "mother" villages to the second group. The potters from Ulledecona and Tortosa would be a different case.

Key words: potters, pottery

ALGUNES NOTES SOBRE CENTRES TERRISSERS DESAPAREGUTS DE LES TERRES DE L'EBRE

Elena ESPUNY ARASA

Institut Ramon Muntaner

INTRODUCCIÓ

Aquest treball de recerca¹ s'ha dut a terme entre el 2003 i el 2008 per un equip d'investigadors membres de cinc centres d'estudis de les Terres de l'Ebre: Centre d'Estudis d'Ulldecona, Centre d'Estudis Planers –Santa Bàrbara-, Centre de Documentació Ecomuseu dels Ports –Horta de Sant Joan-, Associació Cultural Artur Bladé i Desumvila –Benissanet- i Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre. La coordinació d'aquest equip de treball ha estat assumida en una primera etapa des del Museu de Ceràmica Popular de l'Ametlla de Mar i en una segona etapa des del Centre d'Estudis Planers de Santa Bàrbara i ha comptat amb l'assessorament dels ceramòlegs Emili Torné, Emili Sempere, Alfons Romero, Santi Cabasa i Gabriel Calvo.

L'objectiu genèric d'aquest projecte era omplir un buit de coneixement que la bibliografia existent no proporcionava a partir de la informació que podia posar a l'abast una campanya de recollida d'informació oral, gràfica i escrita. La intenció era definir amb més claredat el mapa terrisser de les Terres de l'Ebre de com a mínim els darrers cent anys; contribuir en la mesura del que sigui possible a completar la catalogació d'objectes de terrissa procedents de les poblacions estudiades, corresponents al fons de diversos museus i col·leccions de les Terres de l'Ebre –Museu de Ceràmica Popular de l'Ametlla de Mar, Museu de Tortosa, Museu Comarcal del Montsià, col·lecció Àngel Fibla de Santa Bàrbara-, així com confeccionar una base de dades i un resum fruit de l'anàlisi d'aquestes que pogués ser emprat per altres investigadors en futures recerques etnològiques, etnoarqueològiques, històriques, etc.

---

¹ Ha rebut el suport de l'Institut Ramon Muntaner, dins de la I Convocatòria d'Ajuts per a projectes d'investigació o de difusió cultural (2003).

1. ÀREA GEOGRÀFICA DE LA RECERCA I EQUIP DE TREBALL

L'àrea geogràfica del projecte de recerca ha estat la corresponent a set poblacions de les Terres de l'Ebre de les quals teníem notícies, orals i bibliogràfiques, que durant el segle XX hi va haver terrisseries en actiu, però que en el moment d'iniciar la recerca eren poblacions sense activitat terrissera tradicional. Les poblacions corresponen a les quatre comarques de l'Ebre català: a la Ribera d'Ebre, Benissanet i Ginestar; a la Terra Alta, Horta de Sant Joan; al Montsià, Santa Bàrbara i Ulldecona, i al Baix Ebre, el Perelló i Tortosa.

És conegut el ric passat terrisser de les Terres de l'Ebre, amb uns trets característics no estudiats de manera exhaustiva. La terrissa sorgida dels obradors d'aquestes comarques deu la seva riquesa formal i tècnica al fet de ser hereva de llegats culturals tan diversos com l'iber, el grecoromà o l'àrab. En aquestes comarques, l'ofici és el de *canterer* i l'obrador rep el nom de *cantereria*. Els atuells d'aigua caracteritzen les cantereries d'aquest territori, encara que no són gens menyspreables altres tipus de producció com la dedicada a la conservació d'aliments. Encara avui dia Miravet és el centre gerrer en actiu més important de Catalunya, però antigament també ho havien estat Ginestar, Benissanet, Tivenys, la Galera i possiblement altres.

Aquests han estat els membres de l'equip de treball i les poblacions en les quals han efectuat el treball de camp i la recerca documental: Biel Pubill (del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre) ha dut a terme la recerca dels canterers de Ginestar; Jordi Montagut (de l'Associació Cultural Artur Bladé i Desumvila) ha documentat els Pedrola de Benissanet; Salvador Carbó (del Centre de Documentació-Ecomuseu dels Ports) ha realitzat la recerca dels canterers d'Horta de Sant Joan; Màrius Pont, Eduard Roldan i Elena Espuny (del Centre d'Estudis Planers) han treballat els canterers de Santa Bàrbara, i Manel Llarch i Joaquim Virgili (Arxiu Municipal d'Ulldecona) han estudiat els canterers d'Ulldecona. Finalment, Elena Espuny ha coordinat el projecte i ha efectuat la recerca dels canterers de Tortosa i del Perelló. Cal fer esment també de la valuosa col·laboració d'altres membres d'aquests centres d'estudis i d'entitats culturals diverses del territori estudiat².

---

2 Miquel Subirats (col·laborador del Museu del Montsià), Gilma Castrillón (Museu de Ceràmica Popular de l'Ametlla de Mar), Olga Ralda (Terracota. Centre d'Interpretació de la Terrissa de la Galera), Carme Queralt (Museu Comarcal del Montsià), Eva Castellanos (Institut Municipal d'Activitats Culturals a Tortosa); Albert Curto (Arxiu Comarcal de les Terres de l'Ebre), Pineda Vaquer (Arxiu Municipal d'Horta de Sant Joan), Josep Roig (Associació Cultural Sant Antoni Abat, de Tortosa) i Isabel Quadrat, Guillem Gaya, Assumpta Arasa, Lourdes Pla i Marc March, del Centre d'Estudis Planers (Santa Bàrbara).

2. ANTECEDENTS

En el moment d'iniciar el projecte, comptàvem amb els estudis d'autors com Ramon Violant i Simorra, Emili Sempere, Rüdiger Vossen, Natàlia Seseña, José Corredor Matheos o Juan Guerrero, que ens proporcionaven dades molt essencials sobre els centres terrissers actius a les Terres de l'Ebre a la dècada dels seixanta i setanta del segle XX, com Tivenys, Miravet, la Galera i Gines-tar. Tot i així, respecte als centres terrissers desapareguts en aquell moment, pràcticament només es coneixia el nom d'algunes de les poblacions on en va haver producció, i quedava per investigar-ne d'altres que també van tenir obradors almenys fins a la Guerra Civil o fins a final del segle XIX. En gairebé tots els casos es tractava de títols publicats als anys setanta i vuitanta del segle passat -quan es va desenvolupar l'interès i l'estudi de la ceràmica popular a l'Estat espanyol- i que escassament havien estat actualitzats amb noves dades referents als centres terrissers desapareguts anteriorment.

Per aquest motiu vam centrar la recerca, i sobretot el treball de camp, en aque-lles poblacions on l'ofici s'havia perdut, per l'evident necessitat de recuperar la memòria oral d'una generació que havia conegut els canterers i que havia emprat els seus atuells de forma habitual. En el moment que va tancar l'últim taller en cada població, va començar el lent procés de desaparició de la memò-ria de l'ofici. En alguna de les poblacions treballades, molts dels informants entrevistats ens asseguraven que allí no hi havia hagut mai cap canterer.

El caràcter urgent d'aquest projecte d'investigació, inherent a tota recerca et-nològica lligada al patrimoni oral, venia motivat pel fet que ens trobàvem da-vant la darrera generació que podia explicar qui i com es desenvolupava aquest ofici al tombant dels segles XIX i XX, fóra per coneixement directe, fóra per haver-ho sentit explicar a les generacions anteriors a la seva.

3. METODOLOGIA DE TREBALL

El que s'ha dut a terme en aquest projecte de recerca ha estat fonamentalment un treball de camp, emmarcat en l'àmbit de la recerca etnològica, en el qual s'han combinat els aspectes antropològics i els històrics.

Tot i que l'objectiu inicial era el de treballar bàsicament un projecte de me-mòria oral (història oral) complementat amb el recull d'informació gràfica (obtenció d'imatges dels tallers, dels estris i dels objectes ceràmics dels infor-

mants), motiu pel qual en la major part dels casos volíem donar preferència als documents sonors i visuals aconseguits mitjançant entrevistes, per damunt dels documents escrits i gràfics que poguessin trobar-se en arxius, per exemple, no sempre ha pogut estar així.

Josep Roig i Josep Geira, informants de Remolins.
Autora: Elena Espuny. Tortosa, 2002

Teresa Llaó Segarra, informant i néta d'un canterer
del Perelló. Autora: Elena Espuny, 2003

En algunes de les poblacions treballades, la memòria oral estava totalment o pràcticament perduda –en el cas d'Uldecona, Santa Bàrbara i Horta de Sant Joan- i en altres poblacions era escassa –com en el cas de Ginestar o el Perelló. Aquest ha estat un treball de recerca d'un ofici, el de canterer, que només ha comptat amb el testimoni directe d'un canterer que hagués treballat en alguna de les poblacions estudiades. Tota la resta de testimonis eren descendents, veïns o coneguts dels canterers o simplement *usuaris* de la terrissa, que tenien un coneixement indirecte i un record, en molts casos, esvaït de l'activitat dels artesans. Aquest fet, que ja intuïem en abordar el treball, és poc comú en una recerca d'oficis artesans tradicionals del segle XX. Aquest coneixement previ no ha alleugerit, però, la dificultat de trobar dades que aportessin continguts d'interès i ha estat el principal motiu que la recerca arxivística tingués un pes major del previst en el conjunt del treball. La recerca documental s'ha emprat, per tant, en moltes de les poblacions estudiades per tal de contrastar o completar dades, en especial les referents a l'últim terç del segle XIX i primer del segle XX.

En conclusió, la metodologia utilitzada en cada població, s'ha adaptat a la realitat documental i de treball de camp que la població oferia, ja que cada centre presentava unes diferències molts notables en relació a la conservació de la memòria oral, a les restes d'edificis de cantereries, als objectes de terrissa

i estris conservats per familiars i amics dels terrissers i als fons arxivístics –inexistents, ordenats, accessibles, etc.

D'altra banda, cal destacar la importància que ha tingut per a l'estudi dels centres de la Ribera d'Ebre, Ginestar i Benissanet, les notes de camp recollides per Rüdiger Vossen durant les campanyes etnològiques als terrissers espanyols entre els anys 1971 i 1973³. Aquest antropòleg alemany va visitar Benissanet i Ginestar –a més d'altres poblacions de les Terres de l'Ebre, com Miravet, Tivenys i la Galera- i va anotar particularitats tècniques d'aquests centres actius en aquell moment⁴.

Pel que fa a les entrevistes, aquestes s'han dut a terme amb tècniques de treball de camp antropològic, desenvolupades a partir del contacte directe amb els informants, de la realització de converses semidirigides (amb un guió previ i individualitzat) o de tertúlies i del seu enregistrament en la major part dels casos. El resultat ha estat recollit en una base de dades⁵ per poblacions, que ha inclòs fitxes d'enregistraments orals, transcripcions i resums de les entrevistes i enregistraments sonors.

La base de dades que en resulta del treball recull un total de 718 fitxes, repartides entre 31 fitxes d'enregistraments orals, 283 fitxes de béns mobles, majoritàriament objectes de terrissa i estris, i 404 fitxes de material fotogràfic.

4. ALGUNES CONCLUSIONS

Les notes que apuntem a continuació tenen un caire genèric, ja que recullen i sintetitzen les diverses realitats trobades durant la recerca en les diferents poblacions. Les particularitats i els continguts detallats de cada centre es poden consultar en les conclusions parcials de cada població estudiada⁶.

³ Arxiu Vossen del Museu de Ceràmica Popular de l'Ametlla de Mar.

⁴ Part de les dades recollides en aquestes campanyes va ser publicat per l'autor en la *Guía de los alfares de España*. Madrid: Editora Nacional, 1975.

⁵ El model de fitxes emprat per confeccionar la base de dades és l'elaborat per l'IPEC, del Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana, del Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya.

⁶ Els resultats del treball estan dipositats a l'arxiu de recerques de l'Institut Ramon Muntaner i a l'arxiu de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya, dins el Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana, del Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya.

4.1 Període de temps documentat de l'activitat terrissera de les poblacions estudiades

Com era de preveure en un projecte de recerca basat fonamentalment en la recollida de memòria oral, la major part de la informació recopilada es refereix al segle XX, segle en el qual han nascut tots els informants entrevistats. Les dades referents al segle XIX són en la seva major part procedents de documents d'arxiu⁷ i, en altres casos, de la narració de fets que els informants han sentit explicar als seus avantpassats i de la datació de restes o de diversos elements de les cantereries –com en el cas d'Ulldecona, d'Horta de Sant Joan, de Tortosa o del Perelló.

En termes generals, en la majoria de les poblacions l'activitat terrissera documentada està compresa entre una franja cronològica que va des del darrer terç del segle XIX fins a la meitat del segle XX, moment en el qual s'accentua el declivi de l'ofici a tot Catalunya i a la resta de l'Estat.

A Horta de Sant Joan, població on la recerca arxivística ha tingut un pes més important, la documentació de l'activitat terrissera s'ha remuntat més enrere que en altres poblacions, concretament el 1850. Això no vol dir que fos el centre terrisser més antic dels estudiats, sinó que en les altres poblacions no s'ha anat –o no s'ha pogut anar per l'absència de fonts documentals- tan enrere en la recerca de documents escrits.

Les poblacions en què l'activitat terrissera es va perllongar més en el temps foren les de la Ribera d'Ebre i especialment Ginestar, que va veure tancar el darrer obrador als anys vuitanta. Tant a Ginestar com a Benissanet –on el darrer terrisser va deixar l'activitat als anys 70-, els terrissers que es jubilaven o bé no tenien descendència masculina o bé els fills barons no en continuaven l'ofici. El fet que a la Ribera d'Ebre es trobi en actiu el nucli canterer de Miravet, encara avui un dels més importants en molts aspectes de l'àmbit català i estatal, de ben segur que ha influït en la pervivència de la tradició terrissera en aquestes poblacions veïnes.

També a Tortosa l'activitat terrissera cessà a mitjan dels anys 70, fet una mica sorprenent tractant-se de la població amb un caire més urbà de les estudiades. Suposem que el caràcter imminentment agrícola de Remolins, el barri on es

---

⁷ Arxiu Comarcal de les Terres de l'Ebre, Arxiu Municipal d'Ulldecona, Arxiu Municipal d'Horta de Sant Joan, Arxiu Parroquial de la Galera, Arxiu Civil de la Galera i Catàleg del Museu de Tortosa.

van concentrar la major part dels terrissers de Tortosa durant el segle XIX i XX, va influir en la pervivència d'aquest ofici tradicional.

Carlos Turón i la seva dona Carmen Mola envernissant.
Tortosa, anys 60 del segle XX.

La població en la qual hem documentat una activitat terrissera més curta i puntual ha estat Santa Bàrbara. En aquest municipi, que va dependre fins al primer terç del segle XIX de la Galera, important nucli canterer, sols hem pogut resseguir les dades d'una família de canterers que, justament procedents de la veïna Galera, s'hi van establir i hi van treballar

durant 40 anys, des de la dècada dels anys 20 del segle XX fins a la dècada dels 60 del mateix segle. En la recerca arxivística no s'ha documentat cap altre terrisser anterior amb activitat en aquesta jove població.

Al Perelló s'han documentat, entre el darrer terç del segle XIX i la primera meitat del segle XX, tres famílies de canterers a través de fonts documentals i una a través de la memòria oral.

Aquestes serien, doncs, les dates d'inici i de finalització de l'activitat terrissera documentada en cadascuna de les poblacions:

- . Horta de Sant Joan: 1850-1905
- . Ginestar: darrer terç del segle XIX- 1984
- . Tortosa: darrer terç del segle XIX- 1973/1974
- . El Perelló: darrer terç del segle XIX- Guerra Civil espanyola /anys 50
- . Benissanet: principi del segle XX- anys 70
- . Ulldecona: darrer terç del segle XIX

4.2 El nom de l'ofici a les Terres de l'Ebre

A diferència de la major part de Catalunya, a les Terres de l'Ebre el nom *terrisser* és desconegut tradicionalment. En aquest territori –com en el territori valencià–, aquest ofici és majoritàriament anomenat amb el terme *canterer*, paraula que deriva de *cànter*. El *cànter* –*cántaro* en castellà– és una tipologia

Cànter de Pere Segarra, canterer del Perelló, fet abans del 1936. Autora: Elena Espuny, 2003.

Mesura de líquids d'Horta de Sant Joan. Autor: Salvador Carbó, 2004.

d'atuell per a l'aigua, tant per al transport com per a l'acció de beure –que en aquestes terres incorpora un gal, a diferència d'altres indrets de Catalunya, que adopta la forma de *càntir*, de botxa tancada i ansa transversal.

Així, tenim que un tipus de producció, la d'atuell per a l'aigua, dóna aquí nom a tot un ofici artesà. Això no vol dir que els canterers no fessin peces de conservació d'aliments, d'oli, de vi o d'altres tipus, sinó que la producció destinada a l'aigua era la més abundant.

La transmissió d'aquest nom l'hem constatat a través de la memòria oral en el testimoni dels informants, en la toponímia –raval de les Cantereries d'Horta de Sant Joan o de Benissanet-, en els malnoms –cal Canterer del Perelló, Els Canterers, de Santa Bàrbara-, però en cap cas l'hem constatat en la documentació escrita del període estudiat, totalment en llengua castellana, on l'ofici consta com *alfarero*.

L'única excepció la trobem a Tortosa, on també s'apunta un altre nom, el d'*obrer*, com a productor d'*obra*, paraula que denomina la producció terrissera a les Terres de l'Ebre –emparentada, d'altra banda, amb obrador i amb

obreta. En aquesta població es manté el malnom d'una família procedent de Remolins –el barri terrisser per excel·lència en els segles XIX i XX– com la família dels Obrers. La memòria oral de Tortosa situa a aquesta família com a propietaris d'una botiga de parament per a la llar, on s'hi venia principalment obra de terrissa.

4.3 Interrelacions de les famílies terrisseres

Arturo Noé Castellà i Carlos Turón Curto, canterers de Remolins, 1942. Autor desc. Arxiu Carlos Turón Mola.

En l'estudi de les famílies de terrissers que hem documentat, sigui al treball de camp o sigui en la documentació escrita, n'hem constatat una significativa mobilitat entre poblacions. Quan aquests canvis de domicili es devien a un matrimoni, l'enllaç era entre fills de canterers, entre un jove canterer i una noia no pertanyent a una família del ram o entre un jove i la filla d'un canterer. En els dos primers casos, podem suposar que el jove havia après l'ofici del seu pare i en el tercer cas l'aprendria del sogre.

Altres motius que podien produir un canvi de domicili podien ser perquè els fills barons petits d'una família terrissera s'establien en una població on no hi havia terrisser o hi havia poca competència. El primogènit, com en altres oficis

artesans tradicionals, se solia quedar a l'obrador familiar com a mestre i si algun germà menor s'hi quedava, treballava per a ell. Aquest fet propiciava la migració i desmembrament de la família cap a altres poblacions. Finalment, podia haver molts altres motius per emigrar a una altra població, com la fugida d'una guerra, la baixada dels ingressos del negoci, la forta competència d'altres artesans locals, etc.

Hem pogut documentar la migració temporal de terrissers de les Terres de l'Ebre cap a zones de Catalunya més industrialitzades. Aquests terrissers solien marxar uns mesos, a la primavera i a l'estiu, cap a poblacions de l'àrea de Barcelona a treballar com a estallistes, principalment en rajolars, però també en tallers de terrissers semiindustrialitzats.

Pere Segarra Fumadó, canterer del Perelló.
Anys 20-30 del segle XX. Arxiu família Lleó Segarra.

En les poblacions que hem estudiat, hem documentat nombrosos casos de canvis de població per unió entre famílies terrisseres i per altres motius. Si fem un repàs als cognoms d'aquestes famílies, el 1905 trobem els Piñol al capdavant d'una terrisseria al Perelló⁸. Piñol és també el cognom d'una família de terrissers encara actualment en actiu a Tivenys des de diverses generacions⁹. Aquesta família de Tivenys va emparentar-se al segle XX amb els Pino, cognom que trobem al cens de població del 1881 a Tortosa, el d'una dona casada amb un canterer d'aquesta localitat. Si aquests cognoms corresponguessin a canterers, obririen la hipòtesi de la relació entre famílies terrisseres de Tortosa, Tivenys i el Perelló, totes poblacions del Baix Ebre.

També procedia de Tivenys el primer Convalia canterer que hem documentat a Ginestar. D'altra banda, un membre dels Convalia de Ginestar va anar a treballar a Benissanet com a canterer.

Tot i que no podem afirmar que siguin familiars, trobem canterers amb el cognom Santapau a Santa Bàrbara i a Tortosa. Un cas diferent és el de la família Noé, que va donar una llarga nissaga de canterers —o obrers— a Tortosa. El primer Noé canterer establert a la ciutat hi va arribar, procedent de Barcelona, per tal de complir amb el servei militar. En casar-se amb una tortosina,

8 RIERA SOLANICH, Eduardo (dir.). *Armario Riera. Exclusivo en España*. Tomo II, Barcelona, Centro de Propaganda Mercantil, 1904.

9 Vegeu les conclusions del centre terrisser de Tortosa.

va obrir taller al barri de Remolins¹⁰. Els membres de la seva família estan documentats des del segle XIV¹¹ com a gerrers i ollers del carrer Tallers de Barcelona.

Bort és un cognom que es repeteix en canterers de la Galera i de Traiguera. Un fill dels Bort de la Galera es va establir a Santa Bàrbara –en aquesta família els cognoms són Bort Santapau- i hem documentat la procedència traiguerina d'una família de canterers – els Roig Bort- establerta a Horta de Sant Joan ja a finals del segle XIX. Per tant, els Bort serien una família canterera que, procedent de Traiguera i la Galera –on arriben a mitjan del segle XVIII¹²-, es van anar establint a altres localitats de la diòcesi de Tortosa, com Santa Bàrbara, Horta de Sant Joan i Godall.

Al cens de població de Tortosa corresponent a l'any 1881 hem trobat un canterer de la família Jardí com a nascut a Roquetes. No sabem si aquest fet significa que aquest terrisser va aprendre l'ofici a Roquetes, cosa que situaria Roquetes en el mapa dels centres terrissers desapareguts de les Terres de l'Ebre.

A final del segle XIX va arribar al Perelló un canterer, de cognom Segarra, procedent de Miravet. Els seus descendents van produir terrissa en aquesta població durant la primera meitat del segle XX. La Guerra Civil va estroncar l'activitat dels Segarra al Perelló, ja que el membre més jove de la darrera generació de canterers d'aquesta família va morir al front. Durant els anys 30, els dos últims Segarra del Perelló als estius anaven a Vilanova i la Geltrú a treballar com a terrissers o en rajolars. També coneixem l'existència d'un canterer de Benissanet que hi va treballar a la primera meitat del segle XX, que es deia Segarra de segon cognom.

Aquestes dades referents als canvis de població d'alguns membres de les famílies de terrissers de les poblacions estudiades –no hem de perdre de vista que sempre ens referim a les poblacions de les comarques de l'Ebre en les

10 QUERALT I TOMÀS, M. Carme. "L'obrador de la Galera l'any 1950. La visita etnogràfica de Ramon Violant i Simorra i el seu dibuixant Ramon Noé i Hierro". A *Butlletí Informatiu de Ceràmica*. Núm. 62. Associació Catalana de Ceràmica, 1997. P. 16-19.

11 RALDA, Olga. "Història de la terrissa de la Galera. Full divulgatiu de Terracota. Centre d'Interpretació de la Terrissa de la Galera". La Galera, 2005.

12 Domingo Bort Ortiz, nascut a la Galera, arriba a Godall amb la seva dona el 1894 i obre cantereria. Continuaran l'ofici els seus fills Domingo, Juan i Joaquim Bort Lleixà, havent estat aquest últim el darrer terrisser de la població. Font: entrevista d'Elena Espuny a Joaquim Bort Fuentes, fill d'aquest (inèdita).

quals actualment ha desaparegut l'ofici tradicional de terrisser- ens permeten estructurar la hipòtesi que, en termes generals, els centres terrissers més potents –amb més tradició, amb més nombre de terrissers, amb més capacitat productiva, etc.- van abastir, durant la segona meitat del segle XIX i fins a la primera meitat del segle XX, de terrissers altres poblacions que en aquells moments no comptaven amb tants negocis competidors o no en tenien cap.

Així, podríem establir la Galera, Traiguera, Tivenys i Miravet com les poblacions amb “excedents” de terrissers que emigren, a través del matrimoni o amb altres motius, cap a Santa Bàrbara, Horta de Sant Joan, el Perelló i Godall. Precisament aquestes primeres quatre poblacions són les que actualment es troben encara en actiu a les Terres de l'Ebre –enteses més enllà de l'Ebre català. Aquest transvasament de terrissers significaria l'exportació i implantació de les tècniques i tipologies formals dels terrissers d'aquestes poblacions mare a les segones. Un cas apart seria el d'Ulldecona, que no hem pogut relacionar amb cap altra de les poblacions esmentades en aquest període i el de Tortosa, que deixant de banda la seva relació amb Tivenys i amb Barcelona, sembla que podria haver mantingut una tradició terrissera secular relativament pròpia. Tot i així, el fet de desenvolupar aquesta hipòtesi demanaria incidir molt més enrere en el temps en l'estudi de documents escrits i de materials arqueològics d'aquesta població.

4.4 Estat dels obradors

Vista del Perelló abans de la Guerra Civil Espanyola del 1936-39. En primer terme, la cantereria de Pere Segarra. Autor desc. Arxiu família Llaó Segarra.

La quantitat de restes d'edificis que van ser obradors o tallers de canterers trobats en aquest estudi ens demostra l'extrema fragilitat del patrimoni immaterial respecte als béns mobles o el patrimoni arquitectònic, en aquest cas de caire etnològic.

Boca del forn àrab de Pere Juan Convalia Ruau, Ginestar. Autor: Biel Pubill, 2004.

Antiga casa-taller d'Arturo Noé Castellà, al call jueu de Tortosa. Autora: Elena Espuny, 2002.

S'han mantingut edificis o part d'edificis que van ser obradors, habitatges de canterers o forns en la major part de les poblacions estudiades, incloses aquelles en què la memòria oral estava pràcticament perduda. És el cas d'Horta de Sant Joan, població que conserva, a la zona coneguda com la raval de les Cantereries, les bases del que van ser forns de terrissa i habitatges que van ser obradors. També és el cas d'Ulldecona, on, en el moment de fer el treball de camp, es conservaven tres complexos d'edificacions que van ser obradors, tot i que havien sofert modificacions degudes als usos posteriors —una mina d'argila convertida en fossar d'animals de granja o forns de terrissa convertits en forns de calç- o canvis d'ordenació del territori —carreteres i rotondes ubicades al mig o damunt d'una cantereria. En un d'aquests obradors encara s'han pogut localitzar restes de producció i alguna eina, així com s'hi ha intuït el procés de producció a través de la ubicació de les restes conservades. Santa Bàrbara, l'altra població on la memòria oral sobre els canterers, és molt escassa, conserva l'edifici on va estar situat l'obrador botiga dels Bort, tot i que sense restes de l'ofici ni de la producció.

El Perelló, població on s'han pogut entrevistar informants que conserven una memòria clara de l'obrador dels Segarra, sols conserva una imatge exterior¹³ de les edifi-

13 Vegeu fitxes de material fotogràfic del Perelló.

cacions –obrador, forn, bassa i bassot-, que van ser enderrocades. Avui dia, en el seu lloc, hi trobem un bloc d'habitatges.

Les poblacions on millor es conserven els edificis relacionats amb l'activitat terrissera són Ginestar, Benissanet i Tortosa. A Ginestar es conserva en bon estat el taller de Pere Juan Convalia, amb dos forns àrabs dempeus. De la raval dels canterers de Benissanet solament s'ha documentat la cantereria dels Pedrola –dels aproximadament dotze canterers que hi treballaven a la població al començament del segle XX-, que conserva en bon estat l'obrador, el forn àrab, la bassa i les eres o sequers. Cal remarcar que l'últim canterer de la família va emprar l'obrador com a taller de ceràmica esmaltada fins uns mesos abans de començar el treball de camp d'aquesta recerca, per la qual cosa en el moment de visitar-lo es van trobar gran quantitat d'eines i estris en el lloc d'ús habitual, així com gran quantitat de peces de producció pròpia corresponents a diverses èpoques del segle XX.

A Tortosa, els últims edificis conservats es troben al barri de Remolins. El que va ser l'obrador i habitatge d'Arturo Noé conserva el forn àrab, un pati, el pou i un petit magatzem per a l'argila pastada. L'edifici, tot i no trobar-se en les millors condicions de conservació –va ser utilitzat durant un temps com a corral de bestiar-, permet visualitzar l'organització d'un obrador tradicional de canterer. En canvi, no queda res del pati on Arturo Noé hi preparava el fang i hi tenia la bassa i el bassó, ja que ha estat ocupat per un edifici d'habitatges. Respecte als obradors d'altres canterers tortosins, només hem pogut visitar la part exterior del que va ser el de Ramon Noé i el darrer taller de Carlos Turón. Els dos semblen que actualment són garatges i n'ignorem l'estat de conservació de l'interior¹⁴.

---

14 Vegeu les conclusions de Tortosa.

Bibliografia

ABELLA, Jordi; SALA, Maribel:

“Tot recordant Ramon Violant i Simorra. Entrevista a Ramon Noé Hierro”. A *Collegats*. Núm. 6. Centre d'Estudis del Pallars, 1993.

ALBERTÍ, Santiago.

“El llibre renovat el 1739 de la confraria de Sant Hipòlit”. A *Butlletí Informatiu de Ceràmica*. Núm. 41 (abril-juny). Barcelona: Associació Catalana de Ceràmica, 1989.

CORREDOR-MATHEOS, José i GUMÍ, Jordi.

Cerámica popular catalana. Barcelona. Edicions 62, 1978.

CORREDOR-MATHEOS, José i LLORENS, José.

Cerámica popular española. Barcelona: Editorial Blume, 1979.

GUERRERO, José.

Alfares y alfareros de España. Barcelona: Editorial del Serbal, 1988.

MARTÍN, Santiago.

Mostra de terrissa popular catalana. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, –catàleg exposició–, 1988.

ORTEGA, Pascual.

La repoblació de la Ribera d'Ebre després de l'expulsió dels moriscos. Tarragona: Arola Editors, 2003.

QUERALT I TOMÁS, M. Carme.

“L'obrador de la Galera l'any 1950. La visita etnogràfica de Ramon Violant i Simorra i el seu dibuixant Ramon Noé i Hierro”. A *Butlletí Informatiu de Ceràmica*. Núm. 62. Associació Catalana de Ceràmica, 1997.

RIERA SOLANICH, Eduardo (dir.).

Anuario Riera. Exclusivo de España. Vol II. Centro de Propaganda Mercantil. Barcelona, 1905.

SAEZ, Josep M.

La terrissa miravetana. Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre. Móra d'Ebre, 1992.

SEMPERE, Emili (1982)

Rutas a los alfares. España-Portugal. Cooperativa El Pot. Barcelona, 1982.

SEMPERE, Emili.

El llibre dels càntirs (Història, últims cantirers de Catalunya). Ed. Nou Art Thor.
Col. Terra Nostra, núm. 17. Barcelona, 1989.

VIOLANT I SIMORRA, Ramon.

L'art popular a Catalunya. Barcelona: Edicions 62, 1976.

VOSSEN, Rüdiger.

Guía de los alfares de España. Madrid: Editora Nacional, 1975.

Data de recepció de l'article: març de 2009

Data d'acceptació i versió final de l'article: novembre de 2009